

Inhoud

Inleiding 11

- 1 Tussen hoop en wanhoop 19
 - Een bijzonder bed* 21
 - Wel of geen kinderen* 27
- 2 Afscheid en rouw 32
 - Rouwen gaat in fasen* 35
 - Het weer van vroeger* 45
- 3 Zo zijn mensen nu eenmaal. Vrijheid versus determinisme 48
- 4 Er moet gedacht worden 57
 - Verwondering* 58
 - Mensen en dieren* 59
 - Moraliseren* 66
 - Regenprofeten* 70
- 5 Een kwestie van kijken 78
 - Perspectivisch egoïsme* 78
 - Omgekeerde verrekijker* 79
 - En het schadebeginsel dan?* 81
- 6 Als mensen de gevolgen niet (willen) overzien 86
 - Intentioneel consequentialisme* 89
 - Slachtoffers* 94
- 7 Gewoonten 96
 - Als de gewoonte wint* 100
 - Uitweg* 101
 - Een mens wordt niet als mens geboren* 106

- 8 Macht en tegenmacht 112
Denkmacht 115
Denken doe je niet alleen 118
Leven zonder God 124
Schuld en schaamte 128
Het tijdperk van de omdraaiingen 132
- 9 Het kleine begin 136
Iemand stelt de vraag 136
Iedereen min één 139
Sommige van je beste vrienden 140
'Onredelijk, onrealistisch en onuitstaanbaar' 143
... en vooral ook moedig 145
Don't shoot the messenger 147
- 10 Gewoontetrouw 152
Over het vertrouwen in de politiek 155
Is het ook angst? 158
Een goed huwelijk. Of: Hoe zou ook al dat boze tijd hebben 161
- 11 Gelukkig hebben we ons *ipse* nog 166
Het idem 167
Het ipse 171
Worden wie je wil zijn 173
Deugden 176
- 12 Vertel me wie ik wil zijn 184
Wie wil ik niet zijn? 188
Oom Toby 191
Een hechtpunt 193
De klad in het edele streven 195
Wat zou Socrates doen? 198
- 13 Berouw 200
Op de vlucht 201
Jezelf kiezen 203
Hier ben ik 210

- 14 Geheeldenken 213
 Op z'n stoïcijns 214
 Het geweten is een bijzonder kompas 215
 Binnen en buiten je macht 220
 Stoïcijns leven in de eenentwintigste eeuw 221
 Oefeningen in geheeldenken 228
 Thuis geven 232
- 15 Kleine liefde grote liefde 235
 Nieuwe liefde, nieuwe pauwenveren 241
 Vergeving 244
- 16 De boog kan niet altijd gespannen staan 248
- 17 Hoop en het onverwachte verwachten 254

Tot besluit: goede voornemens 265

Noten 275

Literatuur 283

Dankwoord 287

Als mijn boek niet alleen maar wanhoop en vergeefsheid ademt, is dat zeker ook te danken aan de muziek van Mozart, en aan het feit dat hij leefde, dat de aarde een mens zoals hij heeft voortgebracht. Ik stel me voor dat de laatste menselijke handeling, mocht daarvan ooit sprake zijn, niet van praktische aard is, maar verricht wordt om schoonheid. Niet een maaltijd die haastig wordt weggewerkt, geen stenen, vuisten en geweren, of een hakkend en houwend gebaande uitweg maar, bijvoorbeeld, een pianoconcert van Mozart dat wordt opgezet, een sonate, een symfonie, als er nog stroom is tenminste, en anders het neuriën, zingen en dansen van de muziek die je je herinnert. En als de laatste muziek die ik zal horen een aria is, dan moet het Bach zijn, ik weet precies welke en ook met wie ik daarnaar wil luisteren, die allerlaatste keer.

Inleiding

Omdat mijn vriendin en ik samenwonen, ziet zij elke dag van dichtbij wat het lezen en nadenken over de klimaatcrisis met mij doet. En een paar jaar geleden maakte ze zich echt zorgen. 's Avonds tijdens het eten was ik er weer over begonnen en had ik dingen verzucht als dat de hegelianen van deze wereld wel konden blijven geloven dat de geschiedenis vanzelf vooruitging en dat we als mensheid hoe dan ook – zij het dan soms heftig dialectisch schoksgewijs – op weg waren naar een toestand van volmaaktheid, blablabla, maar dat de werkelijkheid toch net even anders was, namelijk dat de wereld aan de menselijke stompzinnigheid ten onder ging en deze keer letterlijk. En toen had mijn vriendin iets gezegd. En toen wilde ik weer iets zeggen maar dat ging niet, ik kon mijn vork niet eens meer vasthouden, mijn hoofd zakte op tafel, ik kon mijn bord nog net opzijschuiven. Ik lag met mijn rechterwang en -oor op tafel, ik kon mezelf letterlijk niet meer overeind houden. Zo bleef ik een tijdje zitten en waarschijnlijk keek ze naar me, mijn vriendin, maar daarvoor kon ik geen oog meer hebben.

Ze zei: 'Zo kan het niet langer, joh. Je moet jezelf eens zien.'
'Liever niet,' antwoordde ik.

Ik keek naar haar bord dat zich vlak naast mijn hoofd bevond, naar haar glas water dat ernaast stond. Wat een bijzonder materiaal was glas, je kon erdoorheen kijken en het was hard en sterk ook, zolang je het niet liet vallen. Het glas hield

zijn inhoud bescheiden vast, alsof het zei: let niet op mij, maar ondertussen bepaalde het mooi wel de vorm van de drank, alsof deze bevroren was maar toch beweeglijk, vloeistof in vaste vorm.

‘En je moet jezelf eens horen,’ ging ze verder. ‘Het gaat nergens anders meer over. En je bent zo boos. Ook op mij.’

‘Nee, niet op jou.’

‘Ook op mij. Dat heb je misschien niet door, maar...’

Ik zuchtte door haar zin heen. ‘Ik ben echt niet boos op jou. Ik ben boos op... weet ik veel, alles, op iedereen, nee, niet op iedereen, maar op iedereen die zou kunnen ingrijpen en dat gewoon niet doet. Ach, laat ook maar, het heeft geen zin.’

Ik weet niet meer wat ik moet doen, wilde ik nog zeggen, maar toen zei mijn vriendin: ‘Jij moet schrijven.’

‘Hm?’

‘Ik ken je nu al een tijdje.’

Dat ze dat zei gaf me een beetje warmte, maar dat het minder warm aanvoelde dan ik na dergelijke woorden gewend was maakte me zo mogelijk nog somberder.

‘Jij moet schrijven,’ herhaalde ze. ‘Dat is wat jij doet. Anders word je ongelukkig.’

‘Dat is niet de voornaamste reden waarom ik ongelukkig ben. Wat heeft het voor zin om te schrijven als er straks geen leven meer is?’

Dat was het moment dat ik mezelf diagnosticeerde als klimaatdepressief. Ik verloor alle houvast. Hoe kon dat ook anders, als zelfs de aarde geen vaste basis meer bood. Klimaatdepressief. Dat was wel de grootst mogelijke, meest omvattende depressie waaraan je kon lijden, een die doorwerkte in alles. Er zijn altijd wel lichtjes of lichten in het leven die dreigen te doven, maar dit was hét licht, het Levenslicht, zonder dat Licht had het geen zin nog te proberen de andere lichtjes op te laden. Van een klimaatdepressie kon je niet genezen, want hoe dan? Bijna niemand deed iets aan de oorza-

ken, niet genoeg althans, de mensen met macht deden al helemaal niets. En klimaatdepressie was geen psychische stoornis in de gebruikelijke zin van het woord, je kon hiermee niet naar een psycholoog want die kon er ook niets mee – hoe kon die het klimaatprobleem oplossen. En pillen hielpen ook niet – die zouden een ramp niet voorkomen. Nee, een klimaatdepressie was definitief, een laatste wanhopige reactie van de menselijke psyche, een laatste schreeuw om verandering, of zucht om geluk, in een wereld die...

‘En toch moet je schrijven. Dat is wat jij kunt doen.’

Ik wilde reageren, maar ze was me voor: ‘En dat is niet niets. En als jij even nadenkt weet je dat zelf ook.’

Uiteindelijk at ik mijn bord leeg. Ze had zo lekker gekookt.

—

In het voorwoord van het prentenboek *De jongen, de mol, de vos en het paard* schrijft Charlie Mackesy:

Toen ik het boek aan het maken was, heb ik me vaak afgevraagd: voor wie ter wereld ben ik dit aan het doen? Maar zoals het paard zegt: ‘De waarheid is dat iedereen gewoon maar wat probeert.’¹

Ik probeer een boek te schrijven omdat schrijven is wat ik doe. Het is mijn manier om een bijdrage te leveren aan de goede zaak. Ik probeer iets te begrijpen van de tijd waarin ik leef en van de mensen met wie ik in deze tijd leef en de wereld deel. En om iets van mezelf te begrijpen natuurlijk, want of ik wil of niet, ieder mens is een product van zijn tijd.

Ik ben een vrij matige actievoerder, dat wil zeggen fysiek, ik ga niet zo makkelijk de straat op, ik loop zo nu en dan wel mee in een klimaatdemonstratie, laat me daartoe dan door iemand overhalen, en als ik dan eenmaal meeloop ben ik opge-

togen en aangedaan door de menigte welwillenden om me heen en schreeuw ook ik mijn keel schor, maar een volgende keer moet ik toch weer op sleeptouw worden genomen. Verder doe ik wat iedereen kan doen, het voor de hand liggende: ik eet geen dieren en reis niet met het vliegtuig, ik bewaar mijn geld bij een duurzame bank en stem op een politieke partij die de goede kant op wil, maar als je meer wil doen, en dat wil ik, want ik ervaar onophoudelijk het appèl van de tijd waarin ik leef, dan kan elke vogel denk ik toch maar het beste zingen zoals hij gebekt is. En ik schrijf. En dat is niet niets, ik ben daar niet cynisch over. Schrijven kan een daad van jewelste zijn. Schrijven gebeurt in taal en maakt daarmee deel uit van de zogenoemde talige orde waarin mensen worden grootgebracht. Schrijven is een belangrijk onderdeel van het onderhouden van en bouwen aan de symbolische kosmos waarin wij met zijn allen wonen en ons thuis trachten te voelen. Schrijven is denken en bedenken, spreken en bereiken, betekenissen aanreiken, betekenissen afbreken, opbouwen. Schrijven is met andere woorden spreken als de huidige woorden morsdood zijn en alleen leiden tot dood en nog meer dood. Schrijven is zoeken naar taal als medicijn wanneer de taal die we gebruiken ziek maakt. Schrijven is aanspreken, aansporen, opzweepen, begrijpen, niet begrijpen, verantwoordelijk stellen, beschuldigen, vergeven, vrijpleiten. Schrijven is ethiek bedrijven zoals je de liefde bedrijft. Schrijven is huilen, is lachen, is schreeuwen, is troosten en kalmeren. Schrijven is je herinneren en blijven herinneren en keer op keer opnieuw proberen.

Wie weet vind ik onderweg andere woorden, nieuwe woorden en nieuwe ideeën voor een beter huis, een betere orde om in te wonen, of slaag ik er op zijn minst in een paar oude woorden en ideeën in een levendiger jasje te steken, het goede, ware en schone dat er al is te reanimeren en van een kloppend hart te voorzien, wie weet – en nu nader ik voor

mijn gevoel de kern – slaag ik erin een bijdrage te leveren aan de taal die nodig is om te zeggen wat gezegd moet worden. Mijn indruk en overtuiging is dat als de juiste woorden zijn gevonden en geschreven en door voldoende mensen worden gelezen, gesproken en besproken, als gevolg hiervan steeds meer mensen wakker worden en de betovering van het normale en gewone doorbroken zal zijn. En dan doel ik niet in de eerste plaats op de hardleerse, wellicht onverbeterlijke klimaatcrisisontkenkers, op de muitende minderheid die zich waarschijnlijk tegen alle feiten in zal blijven opsluiten in haar eigen ongelijk – op die gevaarlijke domkoppen doel ik dus niet, maar op de anderen, de vele anderen die over het algemeen vrij goed op de hoogte zijn van de stand van zaken, die het allemaal weten en zichzelf in dat opzicht dus lang en breed wakker wanen. Want volgens mij is het probleem niet zozeer dat de meeste mensen geen weet hebben van wat ons boven het hoofd hangt. In dat geval zou de oplossing inderdaad gelegen zijn in een betere informatievoorziening. Nee, het probleem is dat deze kennis het bewustzijn van de meeste mensen niet lijkt te bereiken. Ze weten het wel, maar weten het niet echt, de waarheid lijkt hen niet echt te raken, niet tot hen door te dringen, te oordelen althans naar hun gedrag, hun niet of nauwelijks veranderde voortgaan op de oude, fatale weg. Als de juiste woorden weten te raken kunnen die ertoe bijdragen dat mensen wakker schrikken en zich realiseren dat ze al die tijd dat ze dáchten dat ze wakker waren in feite nog diep in slaap waren, dat ze slaapwandelaars waren, deel van een ontzagwekkende horde, slaapwandeland op weg naar het einde. En misschien ook slapen mensen niet echt, maar houden ze zich slapende, zoals iemand die keer op keer op de snooze knop drukt omdat hij geen zin heeft op te staan en aan de nieuwe dag te beginnen.

Daarover wil ik dus ook schrijven, over het gebrek aan doorwerking van de waarheid in het bewustzijn en het dage-

lijkse doen en laten van mensen. En over hoe die waarheid al wel doorwerkt. Want soms denk ik dat de ernst van de zaak tot veel mensen allang is doorgedrongen, maar dat ze zich dit toch niet realiseren. Ze koppelen hun onbestemde onbehagen er niet aan. Ze denken dat die ergens anders door veroorzaakt wordt, door een gebrek aan serotonine of individuele zinging, door de verkeerde geliefde, baan of ademhaling, door een privépaniekstoornis of iets anders strikt persoonlijks. Terwijl het probleem in werkelijkheid zoveel groter is en ons allemaal overstijgt als een gigantische schaduw die over ons heen valt. Je kunt die alomvattende boodschap misschien niet willen horen, maar zelfs al ontken of bagatelliseer je die, of val je de boodschapper aan (hierover later meer), dan nog denk ik dat alle feiten en onderbouwde voorspellingen hun weg naar binnen vinden en zich daar nestelen in je levensgevoel.

Volgens Cicero is de kenmerkende eigenschap van mensen dat zij de waarheid zoeken en nastreven. Het lijkt misschien naïef om vandaag de dag nog enig geloof te hechten aan deze gedachte van de oude wijsgeer, in onze tijd van nepnieuws, alternatieve feiten en andere waarheden. En toch denk ik, al met al, dat Cicero gelijk heeft, dat hij hier een juiste vaststelling doet, dat mensen inderdaad ten diepste verlangen naar een leven in waarheid. Dat zoveel mensen dit niet doen, diep weggedoken en gevangen als zij zitten in hun fabeltjesfuik,² kan niet anders dan een prijs hebben, niet alleen voor de aarde, ook voor henzelf. Niet in de laatste plaats omdat de waarheid over de klimaatcatastrofe onlosmakelijk verbonden is met de waarheid over onszelf, de waarheid over wie wij zijn en wat er van ons geworden is.

Het laten doordringen van die waarheid, daaraan wil ik bijdragen, aan het wakker worden – en wakker blijven – in de werkelijkheid waarin we nu leven. Woorden als wekkers dus, als knippen met de vingers, het plotseling noemen van je naam.

Woorden als wekkers. Dat zijn, behalve ware woorden, altijd ook woorden van goed en kwaad. Omdat het een groot kwaad is als mensen zich van geen groot kwaad bewust zijn. Woorden die opwekken tot een beter leven nu het misschien nog niet helemaal te laat is. Laat dat mijn hoog gelegde lat zijn.

Kortom, een oproep tot verandering. Want het goede leven is een leven waarin we niet blijven wie we zijn, maar waarin we worden wie we willen zijn. En kunnen zijn. We zijn niet veroordeeld tot wie we op dit moment zijn, tot de mensen die we nu eenmaal geworden zijn. We kunnen anders, we kunnen beter. Dat kunnen we altijd, hoeveel tegenwerking we ook ervaren, vanuit de politiek, de samenleving, de cultuur, onze vrienden, onze familie, onszelf. Een beter mens zijn is altijd mogelijk, daarvan ben ik overtuigd, 'temeer daar iedereen het kind van zijn daden is,' zoals Don Quichot zegt, de Ridder met het Droeve Gelaat,³ een kleine vier eeuwen eerder dan Sartre en ook nog mooier dan hij.

Word wie je wil zijn. Nu het nog kan.

Tussen hoop en wanhoop

In de duisternis waarin ik toen verkeerde droomde ik... had ik misschien een vaag idee van een nieuwe dageraad.¹

De dag waarop ik begin te schrijven – 22 februari – blijkt dezelfde als waarop Arthur Schopenhauer is geboren, een van de grootste pessimisten in de geschiedenis van de filosofie, volgens wie het leven zinloos, doelloos, betekenisloos, vreugdeloos is, volgens wie zo'n beetje alles met het leven hier op aarde loos is. Mooie dag heb ik uitgekozen om aan mijn 'project van hoop' te beginnen. Ik heb niet het idee dat Schopenhauer, als hij vandaag had geleefd, het redden van het leven op aarde erg veel prioriteit had gegeven. Ik geloof niet dat hij een overtuigd klimaatactivist was geweest. Hoogstens zou hij misschien, bij wijze van tegenhanger van de klimaatbeweging *Extinction Rebellion*, met een grimlachje de eenmansclub *Extinction Resignation* hebben opgericht. Ik deel zijn pessimisme niet, of slechts ten dele, tegelijk heb ik zijn complete verzameld werk in de kast staan. Ik haal het tweede deel van zijn hoofdwerk *De wereld als wil en voorstelling* tevoorschijn en sla het open op de eerste bladzijde.

In de oneindige ruimte talloze lichtgevende bollen, om elke waarvan zo'n dozijn kleinere cirkelen, door de grote verlicht; ze zijn van binnen heet en overtrokken met een gestolde, afgekoelde korst; op deze korst heeft een schimmellaag leven-

de en kennende wezens voortgebracht – dit is de empirische waarheid, de realiteit, de wereld.²

En dit is nog maar de eerste zin. Ons leven teruggebracht tot wat rondscharrelen op een schimmellaag in een of andere uithoek van het heelal. Als dat je beeld is van het leven en de aarde gaat er misschien ook niet veel verloren als dat stopt, althans voor ons mensen.

Schopenhauer leefde in de negentiende eeuw. In de tijd waarin ik leef hoef ik niet lang om me heen te kijken om over te hellen naar de kant van zijn pessimisme. Een tijd waarin, als we ons tenminste niet vergissen, nog slechts een heel klein beetje hoop mogelijk is en waarin je je alle dagen omringd weet door tijdgenoten die om allerlei redenen niet willen veranderen en zo bezig zijn de hoop waarzonder geen mens kan leven definitief uit te blazen. Een alomvattend pessimisme lijkt zelfs het enige realistische perspectief op hoe we er momenteel als mensheid voor staan, met name op de verstandelijke vermogens en goede intenties van de mensen. Ik ben opgehouden met het nieuws nauwkeurig te volgen. Het is gewoon te veel en het is te deprimerend. Maar al volg ik alles zijdelings, nog steeds krijg ik op allerlei manieren de volle laag en worden elke dag handenvol sombere berichten in mijn gezicht gesmeten, woorden, feiten en beelden, totdat ik niets meer zie, niets meer kan zeggen en bijna stik: dan weer over de wetenschappelijke voorspellingen voor de nabije toekomst, dan weer over dat bedrijf of die bank, over die politicus, die groep burgers, over dat land, ons land, over onze premier die steevast tegen onze belangen in handelt en daarvoor steevast door de bevolking wordt beloond, enzovoorts, enzovoorts, enzovoorts – een eindeloze hoeveelheid afzonderlijke berichten die tezamen steeds weer dezelfde verschrikkelijke boodschap verkondigen: we gaan eraan, alles wat je lief is gaat eraan en er is niets wat je daartegen kunt doen.

Mijn hoofd heeft op die momenten iets weg van een globe, je weet wel, zo'n glazen schudbol, maar dan niet gevuld met vrolijk ronddwarrelende witte sneeuwvlokjes maar met inktzwarte crisisconfetti. Zie dan maar eens rustig te blijven. Zodra ik probeer na te denken over de gigantische moeilijkheden van onze tijd begint de confetti rond te wervelen tot het zwart is voor mijn ogen en ik niets meer zie, niet meer kan denken, noch spreken. Dan kan ik eigenlijk alleen nog huilen van woede, wanhoop en angst. Hoe graag ik het ook uitsluitend over hoop wil hebben, wat dit onderwerp aangaat kan ik niet anders dan laveren tussen hoop en wanhoop.

Een bijzonder bed

Ik kon niet ophouden met kijken. Ik riep mijn vriendin erbij, die over mijn schouder meekeek en vroeg: 'Waarom kijk je hiernaar? Waarom laat je mij dit zien? Ik ga hiervan dromen. En waarom staat dit op internet? Dit horen wij niet te zien. Dit is... niet van ons.'

Ik keek naar een foto van de Oostenrijkse schrijver Stefan Zweig en zijn vrouw. Ik had ook niet verwacht dat ik die op internet zou tegenkomen, maar ik was begonnen in Zweigs autobiografische boek *De wereld van gisteren* en was benieuwd naar afbeeldingen van de schrijver en de mensen met wie hij omging, naar hoe zijn vrouw eruitzag. Ik ben altijd benieuwd naar hoe de geliefden van de schrijvers die ik bewonder eruitzien. De tekst op de achterkant van het boek begint zo:

Op 22 februari 1942 pleegden de schrijver Stefan Zweig en zijn vrouw Friderike zelfmoord.* Op dat moment leek het

* Weer die datum.

oude Europa in vuur en as onder te gaan. Zweig – de verlichte Europeaan bij uitstek – zag geen uitweg meer: ‘Ik groet al mijn vrienden! Mogen zij het morgenrood nog zien na de lange nacht! Ik, al te ongeduldige, ga hen al vooruit!’ De dood van Zweig wekte diepe ontsteltenis. Zijn staatsbegrafenis in Brazilië, waarheen hij als emigrant was gevlucht, vormde een soort afscheid van het stervende Europa.

Op de zwart-witfoto zie ik ze in bed liggen, allebei dood. Ze liggen tegen elkaar aan. Zweig op zijn rug, zijn mond een beetje open, hij draagt een overhemd met korte mouwen en een stropdas. Zijn overhemd lijkt doorweekt van het zweet, het zal warm geweest zijn daar in Brazilië. Zijn vrouw ligt naast hem op haar rechterzij, haar hoofd op zijn schouder. Ze heeft haar hand op zijn hand gelegd, een ontroerend gebaar, een gebaar van saamhorigheid, van we doen dit samen. Haar hoofd ligt erbij alsof ze geprobeerd heeft haar man nog een laatste kus te geven maar dit halverwege heeft moeten opgeven – of misschien is het haar nog net gelukt.

Dit was een aantal jaren geleden, ik meen in 2017. Toen ik onlangs in de beslotenheid van mijn werkkamer nog eens naar de foto keek, die ik op mijn computer had opgeslagen, begon ik te huilen. Ik geloof niet dat ik dit destijds deed. Maar in de tussentijd is zoveel gebeurd, zoveel wat niet ophoudt, wat blijft doorgaan, en ik begrijp niet waarom, of sommige dingen begrijp ik misschien wel maar kan ik niet geloven, kan ik niet aanvaarden, wil ik niet aanvaarden.

Ik vond *De wereld van gisteren* mooi en aangrijpend. Af en toe wat wijdlopig, al vergaf ik dat de schrijver, het was tenslotte zijn laatste boek, zijn laatste getuigenis van een wereld die hij liefhad en die verloren ging. Die al verloren was, niet door een natuurramp, maar door menselijk handelen, niet per ongeluk, maar met opzet, doelbewust, planmatig. Zweig schrijft:

Tegen mijn wil ben ik getuige geworden van de vreselijkste nederlaag van het verstand en de meest woeste triomf van de beestachtigheid in de beschreven geschiedenis; nog nooit – ik noteer dit absoluut niet met trots, maar met schaamte – heeft een generatie zo'n morele terugval, van zo'n geestelijke hoogte, doorgemaakt als de onze.³

Het is een boek dat iedereen moet lezen, helemaal nu. In het derde decennium van de eenentwintigste eeuw, onze jaren twintig die op hun eigen wijze roerig zijn en nog roeriger beloven te worden. In 2030 moeten we wereldwijd op minstens een halvering van de CO₂-uitstoot zitten en moeten we minimaal halverwege de vergroening en verduurzaming van onze economie en levensstijl zijn. Uiterlijk in 2050 moet de uitstoot nul zijn en alles groen en duurzaam.

Zweig heeft het over de 'zelfmoordpoging' waarmee Europa bezig is, de tweede zelfmoordpoging welteverstaan. Zijn wij nu, niet alleen als Europa maar als mensheid, niet al aardig op weg met onze derde en misschien wel definitieve zelfmoordpoging? En dat is volgens mij niet omdat we dat willen, althans dat hoop ik niet. Maar het is ook niet zo dat we hier echt iets tegen doen. Het is niet zo dat we momenteel verschrikkelijk hard ons best doen om het goede leven te behouden, ook niet voor onze kinderen. Ik schrijf 'ons', maar dat is ongenueanceerd: er zijn wel degelijk mensen die hun best doen voor zichzelf, hun kinderen en alle anderen. Maar erg veel zijn het er niet. Maar misschien zie ik dat verkeerd. Hoewel ik vaak vrees dat ik het maar al te goed zie.

Over de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog noteert Zweig:

Langzaam, veel te langzaam – veel te behoedzaam zoals wij nu weten! – begonnen er tegenkrachten op gang te komen.⁴

Ook deze woorden zijn van toepassing op de huidige tijd. De Groene Revolutie, dat wil zeggen het beëindigen van het fossiele en carnivore tijdperk, een tijdperk dat draait op fossiele brandstoffen en op het doden en eten van dieren, en de overgang naar een duurzame, zorgzame, mens- en diervriendelijke, plantaardige levensstijl, het gaat allemaal niet snel genoeg. Het is zoals de Engelsen zeggen *too little too late*. Maar misschien is het nog niet helemaal te laat. Misschien hebben we nog tijd om als mensheid te laten zien dat we het leven op aarde niet écht onmogelijk willen maken, dat dit al die tijd alleen zo léék.

Stefan Zweig wijt het aan het naïeve optimisme van zijn tijd dat zoveel mensen niet zagen aankomen dat het misging en weinig of niets deden om het tegen te houden. Is dat wat ons nu ook parten speelt, naïef optimisme, geconfronteerd met een klimaatontwrichting die als een vloed- en hittegolf van ongekende omvang en duur op ons afkomt? Wat ik ook meen te zien is gemakzucht. Dodelijke gemakzucht.

Hoe dan ook woedt er nu weer een oorlog. Niet een oorlog zoals in de tijd van Zweigs zelfgekozen einde (hoewel het bijna te voorspellen valt dat mensen ook nog op die manier het laatste restje kostbare tijd dat we hebben zullen verkwisten*), maar een echte wéreldoorlog, een waarbij de inzet de wereld zelf is, de aarde waarop wij leven en waarzonder wij niet kunnen leven. Nu staat nog meer op het spel. Alles eigenlijk. Deze oorlog is een strijd om de aarde, om het behoud van het leven op aarde, een strijd op leven en dood tussen mensen die

* Ik moet hier inmiddels aan toevoegen dat het Russische leger onder bevel van Poetin Oekraïne is binnengevallen...

de aarde willen behouden als een plek om gelukkig te kunnen zijn en mensen met andere voorkeuren of belangen. Voorlopig zie ik nog geen einde aan die strijd en, wat erger is, de aarde en haar verdedigers lijken aan de verliezende hand. De strijdende partijen dragen geen herkenbare uniformen, ze vormen geen duidelijk van de bevolking afgescheiden legers. De strijdende partijen zijn de bevolking. Het gaat om ons, wij zijn de legers, wij zijn de soldaten in deze wereldoorlog die al decennialang gaande is en die nu in een beslissende fase lijkt te zijn aangekomen. Veel tijd hebben we niet meer, ons ooit nog weidse raam van mogelijkheden is inmiddels gekrompen tot het oog van een naald. Als we nog een jaar of tien op deze manier doorgaan, zo luidt de wetenschappelijke doods klok, oftewel als we de jaren twintig doorbrengen zoals we gewend zijn, zal het verlies onomkeerbaar zijn.

Maar wat is dat voor een oorlog, waarin mensen hun wapens niet voor wapens aanzien, waarin een gevechtshandeling niet zozeer bestaat uit het overhalen van een trekker of het gooien van een bom, maar uit het eten van vlees, het maken van een vliegreis of een tocht op een cruiseschip, rijden in een SUV of op een benzinescooter, een dagje shoppen, werken bij een olie- of luchtvaartmaatschappij, het openen van een bankrekening bij (als je in Nederland woont) de Rabobank, ING of ABN AMRO, enzovoorts... Als het er zo voor staat, is het dan vreemd dat mensen hun schouders ophalen en denken: het zal allemaal wel, en doorgaan op de oude voet? Ook dat maakt de huidige wereldoorlog gevaarlijker dan de voorgaande, van mensen die niet begrijpen dat het oorlog is valt immers weinig verzet te verwachten.

Deze tijd is uniek in de zin dat we moeten leven tegen de dreigendste horizon waartegen mensen ooit hebben geleefd. Ik weet dat veel mensen zullen vinden dat ik overdrijf, dat een dergelijk doemdenken van alle tijden is, maar tegen hen zeg ik: het ene doemdenken is het andere niet. De dreiging

die nu op ons afkomt is anders dan al de voorgaande, alle rampspoed van het verleden was, hoe vreselijk en schijnbaar uitzichtloos ook, van voorbijgaande aard. Wat er nu gaande is, gaat niet meer voorbij en is niet het een of ander rampzalig gedoe op het oppervlak van de aarde, het is een ramp met de aarde zelf, met de fundamente van het leven. Zeggen dat onheilstijdingen en apocalyptische visioenen over het einde van de wereld van alle tijden zijn, dat tot dusverre de wereld nog steeds niet is vergaan en er dus geen enkele reden voor bezorgdheid is, getuigt van slecht denkwerk: wat niet hetzelfde is wordt hetzelfde gemaakt. Slecht denkwerk waaraan bovendien valse hoop wordt ontleend. Wie het verschil met voorgaande tijden niet ziet is ofwel te bang om goed te kijken, ofwel om een andere reden kortzichtig. Oorlogen gaan voorbij, aan die gedachte kun je je vastklampen, maar de gevolgen van deze oorlog tegen de aarde blijven, die gaan niet zomaar voorbij. Ik zou willen dat het anders was. Ik zou wat graag willen dat het gewoon het eeuwige zelfde liedje was, maar dat is niet zo.

Wat me zo aangrijpt aan de foto van Stefan Zweig en zijn vrouw is dat ze daar met zijn tweeën liggen. Het is al erg genoeg als een mens alleen de hoop opgeeft. Maar sámen de hoop opgeven? En dan ook nog geliefden? Mensen die van elkaar hielden, met elkaar wilden leven en gelukkig zijn, maar wier dode lichamen nu naast elkaar lagen in hetzelfde bed als waarin zij samen vreeën, lachten, huilden, praatten, ruzieden, het weer goedmaakten en getroost en rustig insliepen, om de volgende dag weer op te staan. Ik zie hierin geen schoonheid, in een dergelijk samen sterven, daarvoor vind ik het te vreselijk, te wanhopig, te onvoorstelbaar.

Waarom ik de foto aan mijn vriendin liet zien weet ik niet meer precies, dat ze er niet naar wilde kijken had ik wel kunnen raden. De vraag waarom ikzelf er voor de tweede keer

naar keek moest ik in elk geval proberen te beantwoorden. Het was niet dat ik serieus met dergelijke plannen rondliep, al helemaal niet samen met haar. Als iemand een goed en gelukkig leven verdiende was zij het wel. Dat zij bestond was voor mij al genoeg reden om mezelf te dwingen hoop te houden.*

Wel of geen kinderen

Voor de zoveelste keer probeer ik me voor te stellen hoe ik het zou vinden als mijn vriendin in verwachting was. Ik ben niet iemand die per se kinderen wil, ook niet iemand die ze per se niet wil. Maar nu ik halverwege de veertig ben en met iemand samen ben die graag kinderen wil, begint het besef tot me door te dringen dat als ik nu nog steeds niet actief in die richting beweeg, ik misschien moet erkennen dat het voor mij dan niet echt hoeft. Oftewel, het moment is gekomen om de knoop door te hakken: wel of geen kinderen?

Wat het doorhakken van deze knoop natuurlijk vele malen moeilijker heeft gemaakt is de dramatische toestand van de aarde, de ecologische teloorgang die gaande is en, niet te vergeten, de reactie van het overgrote deel van de mensheid hierop. Het is sowieso in alle tijden en omstandigheden goed je af te vragen of je ervoor moet kiezen een nieuwe mens geboren te laten worden, een mens die daarvoor bovendien niet zelf gekozen heeft. Geboren laten worden of niet geboren laten worden, dat is een bestaansvraag van alle tijden, maar in onze tijd heeft die vraag een ongekend dreigende lading gekregen.

* Toen ik het onderschrift bij de foto las viel me iets op. Er staat dat de vrouw met wie Zweig, verbitterd en wanhopig over de vernietiging van alles wat hem dierbaar was, zelfmoord pleegde Lotte Altmann was, zijn tweede vrouw. Dus niet Friderike, zijn eerste vrouw, zoals op de achterflap van *De wereld van gisteren* vermeld staat. Friderike, van wie Zweig scheidde in 1938, overleed pas in 1970. Dat wil ik hier even rechtzetten.